

KROATYZMY W GŁAGOLICKICH PRZEKŁADACH HYMNÓW ŚW. TOMASZA Z AKWINU

MAGDALENA BAER

Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie polskiemu odbiorcy i omówienie wybranych kroatyzmów w głągolicznych przekładach hymnów kościelnych, których autorem łacińskich oryginałów jest św. Tomasz z Akwinu: *Pange lingua gloriosi* tytuł scs redakcji chorwackiej – *Vspoi ezik* (hymn pojawił się w 19 głągolicznych rękopisach i starodrukach), *Sacris solemnis* – *Čsanimь prazdnikomь* (w 20) i *Verbum supremum prodiens* – *Glasь izide ot višnihь* poświadczony w 18 księgach głągolicznych. Analiza dotyczy kroatyzmów leksykalnych i morfologicznych, czyli typowo chorwackich/czakawskich cech językowych. Niemożliwe jest przeprowadzenie pełnej analizy graficznej z uwagi na dostęp tylko do transliterowanych wersji tekstów.

Jak już zostało wspomniane, teksty hymnów znajdują się w licznych rękopisach i starodrukach głągolicznych powstałych w XIV i XV wieku. Głównie były to mszały i brewiarze, jak np.: *Vatikanski misal* (XIV w.), *Padovanski brevijar* (poł. XIV w.), *Vatikanski brevijar Ilirico br. 5 i 6* (poł. XIV w.), *Kopenhageski misal* (koniec XIV w.), *Ročki misal* (1404 r.), *Misal po zakonu rimskoga dvora* (druk 1483 r.), *Brevijar po zakonu rimskoga dvora* (druk 1493 r.) i in. Na potrzeby niniejszego artykułu źródło tekstów i przytaczanych cech językowych stanowi jednak opracowanie chorwackich autorów Any Kovačević, Milana Mihaljevića i Sandry Sudec *Hrvatski crkvenoslavenski prijevod tekstova sv. Tome Akvinskoga* (Kovačević 2010)¹, prezentujące przedruki niektórych tekstów, ale także obszerny komentarz dotyczący języka poszczególnych hymnów. Autorzy wskazanego opracowania nie zajmują się jednak chorwackimi cechami językowymi badanych tekstów, interesuje ich ogólna forma języka scs. Twierdzą oni natomiast, że w tradycji głągolicznej funkcjonowały dwa niezależne przekłady tekstów św. Tomasza z Akwinu, ponieważ wyróżniają oni dwie grupy ksiąg głągolicznych – starsze i młodsze, w których pojawiają się przekłady hymnów, jednak po ich

¹ Przedruki omawianych tekstów hymnów w opracowaniu znajdują się na stronach: *Pange lingua gloriosi*: 430–434, *Sacris solemnis*: 461–466 i *Verbum supremum*: 467–471.

analizie można wywnioskować, że w każdej z tych grup ksiąg funkcjonuje inny przekład (Kovačević 2010: 405).

Termin *głagolickie preklady*, który pojawił się w tytule artykułu jest rozumiany tutaj jako tłumaczenie tekstów łacińskich na język scs redakcji chorwackiej (w lingwistyce chorwackiej nazywany także jako *crkvenoslavski jezik*). Przymiotnik *głagolicki* ma w odniesieniu do kultury chorwackiej również szersze znaczenie, gdyż zawiera odwołanie do swoistego w całym świecie słowiańskim zjawiska, jakim było wielowiekowe pielęgnowanie tradycji cyrylo-metodiańskich w obrębie wpływów Kościoła katolickiego – liturgia w języku słowiańskim w obrządku zachodnim (Oczkova 2011: 294). Omawiane w artykule teksty były zapisane pismem głagolickim – pierwszym pismem słowiańskim sporządzonym na potrzeby misji wśród Słowian przez św. Konstantyna Cyryla, co stanowi następny typowy tylko dla obszaru chorwackiego fenomen polegający na tym, że pismo to było w użyciu jeszcze w XVII wieku (jako pismo słowiańskich ksiąg liturgicznych na terenie Chorwacji głagolica funkcjonowała jeszcze w XIX i na początku XX wieku – nie sporządzano jednak już wtedy nowych teksów, a i jej znajomość wśród duchowieństwa była znikoma). Termin *preklady głagolickie* można zatem odnieść do dwóch aspektów jego funkcjonowania – jako przekłady spisane pismem głagolickim oraz jako przekłady dokonywane na potrzeby liturgii słowiańskiej w języku scs redakcji chorwackiej.

Cechy językowe z dialektów chorwackich przenikające z mowy okolicznej ludności do tekstów sporządzanych przez głagolitów (kler słowiański) w języku scs nazywane dziś kroatyzmami obejmowały różne płaszczyzny językowe. Najczęściej miały charakter leksykalny, fonetyczny, rzadziej morfologiczny lub składniowy. Wspomniane więc cechy nadawały tekstom w języku scs specyficzny regionalny charakter, dlatego też można mówić o redakcji chorwackiej tego języka. Mówiąc o językowych cechach chorwackich, należy mieć na względzie fakt, że podstawą języka mówionego na tym terenie (środkowa Dalmacja, Wyspy Kvarnerskie i Istria) był dialekt czakawski i to właśnie cechy tego dialektu najczęściej można odnaleźć jako kroatyzmy w tekstach głagolickich, w których są widoczne pierwsze oznaki naleciałości regionalnych. W późniejszym okresie ze względu na ciągłe migracje ludności posługującej się pozostałymi dialektami chorwackimi – kajkawskim i sztokawskim – w tekstach głagolickich również można zaobserwować cechy charakterystyczne dla tych dwóch wymienionych dialektów. Omawiane w artykule teksty hymnów pochodzą z okresu, kiedy jako kroatyzmy występowały tylko cechy czakawskie.

Pierwsze poświadczone źródłowo przekłady utworów św. Tomasza z Akwinu na język scs redakcji chorwackiej pochodzą z I poł. XIV wieku, a dokładniej uznaje się, że w najstarszym głagolickim mszale tzw. *Mszale z Omišlja* powstałym najprawdopodobniej w okresie między 1317–1323 r. znajduje się najstarszy przekład jednej z sekwencji autorstwa św. Tomasza z Akwinu *Lauda Sion (Hvali Sion)* – przekład ten jest uznawany za najstarsze tłumaczenie utworu tego autora na jakikolwiek język słowiański (Vereš 1982: 179). Głagolici tłumaczyli nie tylko utwory hymniczne, ale także inne dzieła św. Tomasza, jak np. Liturgia na uroczystość Ciała i Krwi Pańskiej, którą opracował na prośbę papieża Urbana VI. W głagolickich mszałach znajduje się kilka wersji wspomnianej liturgii (z różnych okresów), dlatego można mówić o starszej i młodszej wersji, które często są kompilowane do jednej wersji w nielicznych księgach głagolickich, co świadczy o szybkim wprowadze-

niu na terenie głągolicznych diecezji chorwackiego przymorza tego święta, gdyż najstarsze wersje przekładu liturgii autorstwa św. Tomasza z Akwinu pochodzą najprawdopodobniej z końca XIII wieku (Kovačević 2010: 377–379).

Św. Tomasz z Akwinu (ur. w 1225 r., zm. 1274 r.) był dominikaninem, największym teologiem i filozofem epoki średniowiecza. Krótko po śmierci, ponieważ już w 1317 r. otrzymał tytuł *doktora wspólnoty* – *doctor communis* (Benedykt XVI w.w.), następnie w 1323 r. został kanonizowany, pod koniec XV w. zaczęto określać go mianem *doktora anielskiego* – *doctor angelicus*. Największy tytuł *doktora Kościoła* – *doctor Ecclesiae* został mu jednak przyznany przez papieża Piusa V w 1567 r. Papież Jan Paweł II przyznał mu także tytuł *doktora ludzkości* – *doctor humanitatis* (Kovačević 2010: 359–360). Oprócz licznych traktatów teologicznych był także autorem czterech hymnów – trzy z nich zostały już wspomniane – czwarty zaś to *Adoro te devote*, który nie został jednak przetłumaczony przez głągolitów.

Utwór *Pange lingua gloriosi* jest hymnem eucharystycznym przypisywanym różnym autorom począwszy od żyjącego w VI wieku Wenancjusza Fortunata, po św. Tomasza z Akwinu (Henry 1911). Wenancjusz Fortunat jest autorem *Pange lingua gloriosi proelium certaminis*, pierwowzoru dla hymnu św. Tomasza, oraz hymnu *Vexilla regis prodeunt* (Chupungco 2000: 250). Wczesnośredniowieczna nowa wersja hymnu *Pange, lingua, gloriosi, corporis mysterium*, ułożona przez św. Tomasza z Akwinu, była i jest nadal wykonywana w kościołach w Wielki Czwartek podczas procesji przeniesienia Najświętszego Sakramentu do ciemnicy oraz w uroczystość Ciała i Krwi Pańskiej – Boże Ciało. W Liturgii Godzin hymn jest wyznaczony na święto Podwyższenia Krzyża, na niedzielę Wielkiego Postu oraz na Wielką Środę. Utwór ten ma kilka wersji będących wynikiem nakazanych przez władze kościelne rewizji tekstu, tak by był on zgodny z klasyczną formą. Najstarsza, oryginalna wersja hymnu Wenancjusza Fortunata nie znajduje się jednak w Liturgii Godzin². Istnieją przypuszczenia, że św. Tomasz z Akwinu pisząc *Pange lingua gloriosi* korzystał także z tekstów Adama z St. Victore (1112–1146) – największego twórcy średniowiecznych sekwencji – a dokładniej z tekstu jego sekwencji do Ducha Świętego – *Qui procedis ab utroque* (Chupungco 2000: 250). Dwie ostatnie strofy hymnu *Pange lingua gloriosi* zaczynające się od słów *Tantum ergo sacramentum* są uznawane właściwie za odrębny utwór wykonywany podczas Adoracji Najświętszego Sakramentu. Hymn ten został wyodrębniony (w tym także w Chorwacji) z *Pange lingua gloriosi* w wersji św. Tomasza z Akwinu (Henry 1911).

Hymny *Sacris solemnis* i *Verbum supremum* powstały przed 1264 r., czyli przed ustanowieniem przez papieża Urbana IV uroczystości Ciała i Krwi Pańskiej – Bożego Ciała. Tak jak w przypadku hymnów *Pange lingua gloriosi* także fragment *Sacris solemnis* – *Panis Angelicus* funkcjonuje jako osobny utwór – modlitwa podczas Mszy Św. i Liturgii Godzin w uroczystość Bożego Ciała (Hymny w.w.). Hymn *Verbum supremum* także został podzielony i jego dwie ostatnie strofy funkcjonują jako osobny hymn *O salutaris hostia*. Wspomniany utwór jest wykonywany w Liturgii Godzin w czasie jutrzni uroczystości Bożego Ciała (Hymny w.w.).

² Chupungco 2000: 250 oraz <https://bible.prayerrequest.com/7914-mcclintock-john-strong-james-cyclopedia/40191/> (dostęp: 08.05.2013).

Jak już zostało wspomniane, utwory św. Tomasza z Akwinu bardzo wcześnie były tłumaczone przez głągolitów. Przekłady były dokonywane bezpośrednio z łaciny i uwidacznia się w nich niepełna znajomość tego języka wśród chorwackich duchownych, ponieważ występują w nich liczne niedociągnięcia przekładowe zarówno formalne, jak i merytoryczne. Głągolici w swoich przekładach – przynajmniej w przypadku hymnu *Sacris solemnis* nie zachowali formy łacińskiej tekstu – wersy są różnej długości, nie ma zachowanych rymów, co powoduje zaburzenie rytmu hymnu. W tekstach zaobserwować można też bardziej lub mniej świadome użycie lokalnych – chorwackich (czakawskich) cech językowych i łacińskich kalek językowych. Począwszy od XIV wieku kroatyzmów pojawiało się coraz więcej. Na potrzeby opracowania zostały wyróżnione trzy grupy takich lokalnych cech, a mianowicie cechy leksykalne najbardziej nadające lokalny charakter badanym tekstom, cechy fonetyczne i morfologiczne, dzięki którym można określić miejsce i czas powstania poszczególnych przekładów. Z tego powodu autorzy opracowania *Hrvatski crkvenoslavenski prijevod tekstova sv. Tome Akvinskoga* Ana Kovačević, Milan Mihaljević i Snadra Sudec wysnuwają wniosek, że starsze wersje przekładów znajdujące się w starszych brewiarzach są często tłumaczeniami dosłownymi, jednak bez zachowanej strony formalnej utworu, natomiast teksty młodsze są mniej dosłowne, ale też ich norma scs nie jest już taka czysta, zawiera liczne naleciałości lokalnego charakteru, jednak częściowo zachowują łacińską formę wersyfikacyjną (Kovačević 2010: 399).

Pierwszą więc grupę kroatyzmów wyekscerpowanych z omawianych tekstów stanowią leksemy. Problem jednak przy określaniu chorwackości poszczególnych wyrazów wynika z ich budowy słowotwórczej, ponieważ zdarza się, że nie należą one do normy języka scs, ale zostały tak użyte przez tłumaczy, że trudno określić czy przynależą do warstwy ogólnosłowiańskiej czy typowo chorwackiej, np.: występujący w tłumaczeniach *Pange lingua gloriosi* leksem *sklenuti* – jego budowa słowotwórcza wskazywałaby na to, że mógł on mieć formę *zaklenąti*, co jest potwierdzone w rękopisach *Kijevski listici* i *Marijansko evanđelje*, więc użyty w głągolickim przekładzie prefiks *sb-* pojawił się tam zamiast *za-*. (nie jest to jednak prefiks jedynie chorwacki, gdyż występuje również w tekstach scs innych redakcji).

Leksem *skrovnost* o znaczeniu ‘tajemnica’ jest wyrazem abstrakcyjnym utworzonym od przymiotnika scs *skrovъnъ* jednak z chorwackim sufiksem *-ost*. W chorwackich tekstach religijnych, a dokładniej także w tłumaczeniach hymnu *Pange lingua gloriosi* pojawia się jeszcze w XVIII wieku niezależnie od dialektu w jakim zostały zapisane – *skrovnost tela Božjega*.

W tekście przekładu *Sacris solemnis* także występują leksemy, co do których trudne jest określenie ich pochodzenia językowego, np.: *posvetiti* nie jest poświadczony w tekstach scs, ale istnieje czasownik *svętit*, który może stanowić podstawę słowotwórczą dla tego leksemu i mógłby tworzyć leksemy w języku scs, ale występuje w późniejszych tekstach redakcji chorwackiej, więc można go uznać również za kroatyzm. W tekście pojawia się również czasownik uznawany za kroatyzm *pomenuti*, który można powiązać z czasownikiem scs *vъspomęnąti*. Niepoświadczony w tekstach scs są natomiast czasowniki *vzučiti* i *preporučiti*, które pojawiają się w młodszych wersjach przekładu, a w języku starochorwackim są poświadczony od przełomu XV i XVI wieku. W omawianym przekładzie występują jednak leksemy niepoświadczony w tekstach scs innych redakcji, więc prawdo-

podobnie zaznaczają charakter lokalny tekstu, np.: *кръхъкъ*, *edinstveno*, *estvina*, *vzučiti*, *preporučiti* – wymienione leksemy są poświadczone w tekstach czakawskich w XV i XVI wieku. W tekstach tłumaczenia *Sacris solemnis* pojawiają się także kalki z łaciny, co jest też praktykowane w tekstach scs, ale w tym tekście występuje neologizm *prisrŭdŭce* jako kalka łacińskiego *praecordium* i jest on uważany za lokalne rozwiązanie leksykalne (Kovačević 2010: 406).

W przekładach *Vrebum supremum prodiens* znajduje się mniej leksemów, które mogą wnosić do tekstu lokalny charakter, pojawiają się jednak: *plača* – leksem potwierdzony w ogólnej leksyce chorwackiej od XIV wieku, *prvičŭ* – leksem uważany za typowy czakawizm, a pojawia się już w tekstach z XIII wieku, nowoutworzony przymiotnik *nepriateľskŭ* jako tłumaczenie łac. *hostilis* najprawdopodobniej powstałe od chorwackiego *neprijatelj* poświadczonego tylko w tekstach głagolickich, np. w *Kodeksie paryskim* z początku XV wieku sporządzonym we Francji przez Juraja Slovinaca językiem scs redakcji chorwackiej z ikawskim refleksem *jat'* (Novak 2010: 25).

Cechy fonetyczne stanowią grupę kroatyzmów, w przypadku których także trudno rozstrzygnąć o ich znaczeniu bez odniesienia się do warstwy graficznej tekstu. Korzystając jednak z transliteracji tekstu na pismo łacińskie można zaobserwować pewne cechy graficzne powodowane przez lokalną wymowę, jak np.:

- w tekstach przekładów hymnu *Pange lingua gloriosi* pojawiają się sufiksy *-nie* dodawane do czasownikowych podstaw słowotwórczych nadające formę rzeczownikową danemu leksemowi i oznaczające wykonawcę czynności – *hvalenie*, *blagoslovenie*, *klicanie* i są one zapisane niezgodnie z normą scs jako *нѣ*, a już bez */ѣ/* z apostrofem oznaczającym miękkość;
- w tekście *Sacris solemnis* z końca XIV wieku można zauważyć wokalizację słabego jeru w leksemie *agnŭc* w przypadkach zależnych *agnaca*, *agnace*, *agnaci*, poświadczone są także późniejsze formy z tzw. */a/* wstawnym, *agance* itd.
- w tekście przekładu *Verbum supremum prodiens* nie występowały znaczące cechy fonetyczne, które mogłyby wskazywać na ich chorwacki charakter.

Ostatnią zaś grupę cech stanowią cechy morfologiczne, w których za kroatyzmy można by uznać ujednoczenie w niektórych tekstach form Nom. i Voc., co jednak jest problematyczne, ponieważ nie we wszystkich tekstach taka forma występuje. Równolegle zachowany jest stan wcześniejszy z normy scs, gdzie występuje Voc. – *vspoi ezik/eziče* (Kovačević 2010: 374). Mniej problematyczną w określeniu czy cecha jest przejawem normy lokalnej jest występowanie krótkiej formy odmiany rzeczownika *tjelo* i *slovo* w pl. bez rozszerzenia spółgłoskowego *-es-* – w tekście przekładu *Pange lingua gloriosi* pojawił się Gen. *tjela*, *slova* zamiast formy scs *tjelesa*, *slovesa*. W niektórych późniejszych brewiarzach pojawia się w tłumaczonych tekstach chorwacka końcówka Gen. sg. *-oga* zamiast scs *-ago*. Czakawskie w tekstach jest także użycie przymiotnika dzierżawczego z końcówką *-ovŭ* zamiast *-ski jezikov* i in.

W przekładzie *Sacris solemnis* można wyróżnić także kilka cech morfologicznych uznawanych za kroatyzmy, a mianowicie: końcówkę Loc. sg. rzeczowników rodzaju męskiego *-omŭ*, która jest też poświadczona w przekładach *Vrebum supremum prodiens*

z tego okresu, formę trybu rozkazującego czasownika *biti* jako *budite*, którą uważa się często za ikawski typ wymowy rozpowszechniony w czakawszczyźnie, a co za tym idzie za kroatyzm.

Jak wynika z powyższej analizy ustalenie lokalnego charakteru poszczególnych cech językowych następuje z wieloma trudnościami ze względu na ciągle zmieniającą się normę scs. Brak znajomości historycznych lokalnych form dialektów również powoduje, że problematycznym staje się uznanie czy dana cecha należy do zasobu regionalnego, czy może stanowi nieznaną wcześniej element normy scs. Wielokrotnie jednak określenie normy lokalnej jest niemożliwe z uwagi na brak dostępnych tekstów sporządzonych w danym dialekcie, a pochodzących z konkretnego okresu rozwoju języka. Analizę ułatwiają natomiast odniesienia do późniejszych niegłagolickich tekstów sporządzonych w języku starochorwackim pismem łacińskim. W artykule zostały wspomniane tylko wybrane kroatyzmy z omawianych tekstów trzech hymnów św. Tomasza z Akwinu.

BIBLIOGRAFIA

- Chupungco 2000:** Chupungco A. J. *The Handbook for Liturgical Studies: liturgical time and space*. Collegeville 2000.
- Henry 1911:** Henry H. *The Catholic Encyclopedia*. New York 1911; <http://www.newadvent.org/cathen/11441c.htm> (dostęp: 08.05.2013).
- Kovačević 2010:** Kovačević A., Mihaljević M., Sudec S. *Hrvatski crkvenoslavenski prijevod tekstova sv. Tome Akvinskoga*. – *Slovo*, 60/2010.
- Novak 2010:** Novak Z. *Juraj Slovinač – teolog i profesor pariške Sorbone*. – *CCP*, 65/2010, 19–28.
- Oczkova 2011:** Oczkova B. *Język chorwacki*. W: *Języki słowiańskie. Rys historyczny*, pod. red. B. Oczkovej, E. Szczepanskiej, przy współprac. T. Kwoki. Kraków 2011, 293–317.
- Vereš 1982:** Vereš T. *Najstariji prijevod teksta tome Akvinskoga je na hrvatskom jeziku*. W: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 8/1982, 179–184.
- Hymny www:** *Hymny św. Tomasza z Akwinu*; http://koszalin7.pl/st/wiara/wiara_004.html (dostęp: 08.05.2013).
- Benedykt XVI www:** *Doctor communis – św. Tomasz z Akwinu. Katecheza Benedykta XVI podczas audiencji ogólnej 3 czerwca 2010 roku*; <http://kosciol.wiara.pl/doc/563080.Doctor-communis-sw-Tomasz-z-Akwinu> (dostęp: 08.05.2013).